

Поліванова О. М., к.юр.н., доцент кафедри міжнародного права та порівняльного правознавства Київського університету права Національної академії наук України

ОСОБЛИВОСТІ ПРИЄДНАННЯ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ ДО ЄВРОПЕЙСЬКОЇ КОНВЕНЦІЇ ЩОДО ЗАХИСТУ ПРАВ ЛЮДИНИ І ОСНОВОПОЛОЖНИХ СВОБОД 1950 РОКУ

Досліджено особливості приєднання Європейського Союзу до Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод у контексті правової системи Ради Європи і права Європейського Союзу, розглянуто еволюцію положень права Європейського Союзу щодо приєднання до Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, проаналізовано положення Підсумкового звіту Головного комітету з прав людини Ради Європи і Європейської Комісії щодо приєднання Європейського Союзу до Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, а саме Проекту Угоди про приєднання ЄС до Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод.

Ключові слова: *Європейський Союз, Рада Європи, Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод, Проект Угоди про приєднання.*

Літ. 20.

Поливанова Е. Н., к.юр.н., доцент кафедры международного права и сравнительного правоведения Киевского университета права Национальной академии наук Украины

Особенности правового регулирования присоединения Европейского Союза к Конвенции о защите прав человека и основных свобод 1950 года

Исследованы особенности правового регулирования присоединения Европейского Союза к Конвенции о защите прав человека и основных свобод в контексте правовой системы Совета Европы и права Европейского Союза, рассмотрена эволюция положений права Европейского Союза по присоединению к Конвенции о защите прав человека и основных свобод, проанализированы положения Итогового отчета Главного комитета по правам человека Совета Европы и Европейской Комиссии по присоединению Европейского Союза к Конвенции о защите прав человека и основных свобод, а именно проекта Соглашения о присоединении Европейского Союза к Конвенции о защите прав человека и основных свобод.

Ключевые слова: *Европейский Союз, Совет Европы, Конвенция о защите прав человека и основных свобод, Проект соглашения о присоединении.*

Polivanova O. M., PhD in Law, associated professor of the Department of International and Comparative Law of Kyiv University of Law of National Academy of Sciences of Ukraine

Features of Legal Regulation of the European Union Accession to the Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms of 1950

This article deals with the peculiarities of legal regulation of EU accession to the Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms in the context of the legal framework of the Council of Europe and European Union law, examination of the evolution of law provisions on the European Union's accession to the Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms, analysis of the Final report of the Steering Committee for Human rights of the Council of Europe and the European Commission on the European Union 's accession to the Convention for the Protection of human rights and fundamental freedoms, in particular the draft accession agreement of the European Union to the European Convention on Human rights

Keywords: *European Union, Council of Europe, Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms, the draft accession Agreement.*

Постановка проблеми. Приєднання ЄС до Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод (Європейської конвенції з прав людини (ЄКПЛ)) є важливим кроком у напрямку розвитку системи захисту прав людини в Європі [13]. Цей крок вочевидь є визначальним у становленні єдиної європейської системи захисту прав людини [13], адже в європейському регіоні на сьогоднішній день фактично є дієвими дві підсистеми захисту прав людини – в рамках Ради Європи, очолена Європейським судом з прав людини (ЄСПЛ), що діє на підставі Розділу II ЄКПЛ «для забезпечення дотримання Високими Договірними Сторонами їхніх зобов'язань за Конвенцією та протоколами до неї» (ст. 19 ЄКПЛ) і Регламенту ЄСПЛ від 1 червня 2010 року [2], і в рамках Європейського Союзу – на чолі з Судом Європейського Союзу (Суд ЄС), який функціонує в межах правового поля Договору про Європейський Союз (ДЕС), Договору про функціонування ЄС (ДФЄС) [9] і Протоколу №3 «Про Статут Суду Європейського Союзу» від 17 квітня 1957 р. (зі змінами і доповненнями, внесеними 13 грудня 2007 р.) [9].

Створення єдиної системи захисту прав людини в європейському регіоні ускладнюється розбіжностями і особливостями функціонування Ради Європи (РЄ) і ЄС. Положення Статуту РЄ (Статут) визначають «...досягнення більшого єднання між її членами для збереження та втілення в життя ідеалів і принципів, які є їхнім спільним надбанням, а також сприяння їхньому економічному та соціальному прогресу» – первинною метою РЄ (ст. 1 Статуту) [6], а ЄКПЛ є одним з інструментів досягнення поставленої РЄ мети [12]. Закріплюючи, що «Високі Договірні Сторони гарантують кожному, хто перебуває під їхньою юрисдикцією, права і свободи, визначені в розділі I цієї Конвенції» [6], ЄКПЛ відіграє статутну роль в системі правових актів цієї організації [12]. Так, рішення ЄСПЛ, звернення в який на загальних підставах можливе лише в разі членства держави в РЄ, створюють обов'язкові прецеденти для всіх держав-членів РЄ [12].

На протигагу РЄ, створення ЄС ініціювалося насамперед з метою реалізації економічних цілей, тому і перші справи Суду ЄС стосувалися захисту економічних інтересів (C-1/58 *Stork v High Authority* [1959], C-40/64 *Sgarlata v Commission* [1965] і т.д.), згодом – соціальних прав людини (C-26/69 *Stauder v City of Ulm* [1969] і т.д.) [3]. Лише з середини 1970-х років у рамках ЄС починають приймати документи, безпосередньо присвячені захисту прав людини, як от Спільна декларація Європейського парламенту, Комісії та Ради міністрів, у якій висловлювалися їх прагнення дотримуватись і захищати основні права людини, оскільки вони сформульовані Судом ЄС [3]. Таким чином, Суд ЄС став рушійною силою в розвитку поваги прав людини в ЄС.

Отже, виникає цілком закономірне питання про місце ЄКПЛ в праві ЄС, і, у цьому ж зв'язку, про досягнення консенсусу між РЄ і ЄС з приводу участі ЄС у контролюючих органах РЄ (адже держави-учасниці РЄ набули такого права автоматично із набуттям членства в РЄ, а алгоритм участі ЄС у правовому механізмі РЄ і досі залишається невизначеним). Найактуальнішим видається встановлення меж співіснування ЄСПЛ та Суду ЄС. Безспірно – повноцінну відповідь можна отримати лише при внесенні необхідних змін до текстів установчих договорів вказаних організацій та прийнятті їх інституційними органами відповідних нормативних актів, а також при наявності з цього приводу рішень ЄСПЛ та Суду ЄС.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Слід відзначити, що проблемі захисту прав людини у Європейському регіоні, в розрізі якої здебільшого і розглядається приєднання ЄС до ЄКПЛ та його правові наслідки, серед вітчизняних вчених приділяли увагу Л. Заблоцька, О. Усенко, А. Федорова, Н. Шишкова, О. Дмитренко, А. Юдківська. Однак, більшість досліджень належить англійським, французьким, німецьким та російським авторам, зокрема, таким, як К. Кунерт, Ф. Шоркопф, Ж-К. Жунке, Ф. Джейкобз, Е. Мейер, С. Роос, Ю. Кашкін та іншим. Певні аспекти безпосереднього приєднання ЄС до ЄКПЛ розкриваються у працях Є. Перелігіна «Приєднання ЄС до Конвенції з прав людини залишається пріоритетом №1 в правовому просторі Європи» (2013), Дж. Заккароні «Вплив приєднання Європейського Союзу до Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод на структуру судових органів в Європі» (2013), О. Венецької «Лісабонський договір і єдині стандарти прав людини» (2012), Н. Хроновскі «Формування єдиного європейського стандарту прав людини: приєднання Європейського Союзу до Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод», О. Константій «Захист прав та інтересів приватних осіб у публічно-правовій сфері в судовій системі Європейського Союзу» та ін.

Метою статті є дослідження особливостей приєднання ЄС до ЄКПЛ у контексті правової системи РЄ і права ЄС, еволюції положень права ЄС щодо приєднання до ЄКПЛ, аналіз по-

ложень Підсумкового звіту Головного комітету з прав людини РЄ і Європейської Комісії щодо приєднання ЄС до ЄКПЛ, а саме Проекту Угоди про приєднання Європейського Союзу до Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод.

Основні результати дослідження. Попри те, що визнання положень ЄКПЛ є одним із критеріїв набуття членства в ЄС нових держав, можливість приєднання самого ЄС до ЄКПЛ тривалий час активно обговорювали дослідники проблематики захисту прав людини в ЄС [11; 12; 14; 15]. Це, насамперед, було пов'язано з тим, що тривалий час ЄС юридично не був наділений міжнародною правосуб'єктністю [4], а положення ЄКПЛ підтверджували можливість її підписання виключно державами. Зокрема Статут РЄ (ст. 4) закріпив можливість членства у ній будь-якої європейської держави, а преамбула ЄКПЛ затвердила саме держав-членів РЄ як її підписантів [6]. Установчі договори ЄС також не передбачали можливості його приєднання до ЄКПЛ, оскільки спочатку європейські співтовариства функціонували виключно як структури економічного спрямування [11].

Проблема захисту прав людини в ЄС постала з розвитком та розширенням компетенції ЄС [3]. Якщо аналізувати первинне законодавство ЄС, то вперше ЄКПЛ була згадана у Договорі про ЄС, зі змінами і доповненнями, внесеними Амстердамським договором (чинний з 1 травня 1999 р.) [19]. Він передбачає, що ЄС «повинен поважати основні права, гарантовані Європейською конвенцією про захист прав людини і основоположних свобод». Це положення вказувало на визнання й необхідність дотримання ЄС встановлених РЄ стандартів прав людини [19]. Але воно прямо не передбачало поширення на ЄС загалом (тобто на діяльність інституцій, які його уособлюють і представляють) механізмів їх захисту, передбачених ЄКПЛ [17].

Ще 1996 р. Рада Міністрів ЄС зверталася до Суду Справедливості Європейських Співтовариств із запитом щодо можливості приєднання їх до ЄКПЛ [3]. Тоді Суд вказав на відсутність такої можливості з огляду на те, що вона не передбачена в установчих договорах, а тому Співтовариство не має необхідних повноважень. Однак Суд визнав спеціальне значення ЄКПЛ для ЄС [3].

З прийняттям Хартії основних прав ЄС питання про приєднання ЄС до ЄКПЛ набуло ще більшої актуальності. Хартія стала першим документом ЄС, що регулює відповідну сферу на рівні правопорядку ЄС, а отже, і наділяє органи ЄС відповідною компетенцією [1]. Її прийняття стало позитивним фактом у розвитку системи захисту прав людини в ЄС, але при цьому, на думку багатьох правників, «важливим є уникнути створення альтернативної європейської системи захисту прав людини та основоположних свобод, яка б могла конкурувати з системою захисту прав, створеною ЄКПЛ» [17]. Подальший стрімкий розвиток системи захисту прав людини ЄС міг би мати і негативні наслідки, оскільки руйнувалася б цілісність існуючої системи захисту прав людини, яка створювалася тривалий період часу і вже сформувала свої стандарти [17].

Як бачимо, зі змінами, що їх вносить Лісабонський договір у Договір про заснування Європейського Співтовариства і Договір про Європейський Союз, ЄС робить серйозні кроки у напрямку приєднання до системи захисту прав людини, створеної РЄ [15]. В першу чергу, положення Лісабонського договору чітко закріпили існування правосуб'єктності ЄС – ст. 47 ДЄС, Декларація 24 щодо правосуб'єктності ЄС [10]. Ця норма тлумачиться як така, що надає ЄС міжнародну правосуб'єктність, тобто здатність мати права та обов'язки згідно з міжнародним правом (право укладати міжнародні договори від власного імені). Однак, навіть будучи суб'єктом міжнародного права, поширення норм ЄКПЛ на ЄС як на самостійне утворення потребує подальшої співпраці РЄ і інституцій ЄС. Нині попри те, що усі держави-члени ЄС ратифікували ЄКПЛ, громадяни ЄС не мають можливості звернутись до ЄСПЛ у разі порушення прав людини не державою-членом ЄС, а власне самим ЄС [11; 12; 17].

Як уже зазначалося, обговорюване з кінця 1970-х років приєднання ЄС до ЄСПЛ стало юридичним зобов'язанням Союзу відповідно до положень пункту 2 статті 6 Договору про ЄС у редакції Лісабонського договору: «Союз приєднується до Європейської Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод. Це приєднання не впливає на повноваження Союзу, визначені Договорами. Основоположні права, що гарантуються Європейською Конвенцією про захист прав людини і основоположних свобод і які впливають з конституційних традицій, спільних для держав-членів, є загальними принципами права Союзу» [9].

Крім того, зобов'язання щодо приєднання ЄС до ЄКПЛ доповнює Протокол № 8 стосовно частини 2 статті 6 Договору про ЄС щодо приєднання до ЄКПЛ (Протокол № 8), який набув чинності 1 грудня 2009 року [9]. Відтак за погодженням договірних сторін до ДЄС та ДФЄС додаються положення статей 1–3 Протоколу № 8, за якими угода щодо приєднання ЄС до

ЄКПЛ, передбаченого частиною 2 статті 6 ДЄС, забезпечує збереження особливостей ЄС та права ЄС щодо спеціальних положень щодо можливої участі ЄС у контрольних органах ЄКПЛ, а також механізмів, необхідних для забезпечення того, щоб позови держав, що не є членами, та особисті заяви (заяви від індивідуальних осіб) правильно адресувалися державам-членам ЄС та/або самому ЄС залежно від конкретного випадку [12]. Однією з особливостей приєднання ЄС до ЄКПЛ є і те, що, відповідно до положень Протоколу № 8, воно не повинно вплинути на повноваження ЄС або його установ (ст. 2).

Правовою основою приєднання ЄС до ЄКПЛ в рамках правової системи РЄ є положення пункту 2 статті 59 ЄКПЛ (якою, поряд із передбаченою можливістю її підписання членами РЄ, констатується можливість приєднання до Конвенції саме ЄС (п.2)) зі змінами, внесеними Протоколом № 14 до Європейської конвенції з прав людини, який набув чинності 1.06.2010 (Протокол) [17].

Незважаючи на юридичне закріплення положення про приєднання ЄС до ЄКПЛ та правову основу, яку створено РЄ з метою сприяння якнайшвидшої реалізації такого приєднання, питання фактичного членства ЄС у ЄКПЛ на сьогоднішній день залишається відкритим. Приєднання ЄС до ЄКПЛ супроводжується тривалим переговорним процесом між РЄ і ЄС, що є основним механізмом досягнення цієї мети [14]. Як його результат – 5 квітня 2013 р. 47 держав-членів РЄ і ЄС завершили Проект Угоди про приєднання ЄС до ЄКПЛ («The draft accession agreement of the European Union to the European Convention on Human rights») (Проект) [13]. Проект є ключовою частиною Підсумкового звіту Головного комітету з прав людини РЄ і Європейської Комісії щодо приєднання ЄС до ЄКПЛ, який також містить Проект декларації ЄС щодо підписання угоди про приєднання до ЄКПЛ, Проект правила, яким буде доповнено Правила КМ з нагляду за виконанням судових рішень і строків щодо мирного врегулювання спорів, в яких ЄС є стороною, Проект типового меморандуму про взаєморозуміння і Проект пояснювальної доповіді до угоди про приєднання [13].

Так, відповідно до положень Проекту п. 2 ст. 59 ЄКПЛ доповнюється наступними положеннями: «Європейський Союз може приєднатися до цієї Конвенції та протоколів до неї. Приєднання Європейського Союзу до протоколів регулюється, *mutatis mutandis*, статтею 6 Протоколу, статтею 7 Протоколу № 4, статтями 7–9 Протоколу № 6, 8–10 Протоколу № 7, 4–6 Протоколу № 12 та 6–8 Протоколу № 13». Основна причина такого вибіркового приєднання зумовлена відсутністю ратифікації окремих Протоколів усіма державами-членами ЄС (наприклад, Протокол № 13 щодо скасування смертної кари за усіх обставин і досі не ратифікований Польщею) [15]. Угода про приєднання ЄС до ЄКПЛ стає невід'ємною частиною ЄКПЛ [13]. Крім того, п. 4 ст. 1 Проекту застерігає, що будь-який акт, дія чи бездіяльність органів держави-члена ЄС чи особи, що діє від їх імені, знаходитиметься в рамках відповідальності цієї держави-члена, навіть якщо відповідні акти, дії чи бездіяльність здійснювані державою-членом реалізуючи право ЄС та у відповідності із установчими договорами ЄС; проте це не виключає можливості участі ЄС, як співвідповідача, у порушенні, що сталося внаслідок реалізації державою-членом права ЄС [13].

Проектом встановлюється механізм співвідповідальності (спільної відповідальності) ЄС і його держав-членів за рішенням ЄСПЛ та за обставин, вказаних Угодою про приєднання до ЄКПЛ (ст. 3 «Co-respondent mechanism»), розгляду спорів між сторонами (*inter-party cases*) (ст. 4 Проекту розширює можливості щодо подачі позовів – від міждержавних (включно) до міжсторонніх; зважаючи на те, що право ЄС виключає можливість сторони розпочати справу проти ЄС в ЄСПЛ (ст. 344 ДФЄС), модифікація відповідного положення можлива, якщо скарга подана державою (не членом ЄС) проти ЄС або ЄС ініціює справу проти держави-не члена ЄС), тлумачення ст. 35 і 55 ЄКПЛ [13] і т.д.

Делегація від ЄП з правом голосу буде уповноважена брати участь у засіданнях Парламентської Асамблеї РЄ щодо обрання суддів згідно з положеннями ст. 22 ЄКПЛ. Делегація ЄП матиме таку саму кількість представників, як і делегація держави, яка наділена правом мати найбільшу кількість представників відповідно до ст. 26 Статуту РЄ (ст. 6 Проекту) [13].

Стаття 7 Проекту регламентує участь ЄС у зустрічах Комітету Міністрів РЄ (КМ). За п. 2 ст. 7 ЄС має право брати участь у засіданнях КМ з правом голосу, коли останній приймає рішення відповідно до статей 26 (пункт 2) – щодо зменшення кількості суддів у палатах, 39 (пункт 4) – нагляду за виконанням умов дружнього врегулювання, 46 (пункти 2 до 5) – нагляду за виконанням остаточного рішення суду і прийняття рішення про закриття розгляду справи, 47 і 54 (пункт 1) – запиту щодо консультативних висновків і повноважень відповідно до Статуту РЄ [13]. Крім того, Проектом охоплені питання щодо участі ЄС у витратах, пов'язаних із реалізацією ЄКПЛ (ст. 8), участі ЄС у інших угодах РЄ (ст. 9) і т.д. [13].

Висновки. На шляху реалізації Проекту ще чимало кроків. По-перше, Суду ЄС, оскільки угода про приєднання є міжнародним договором ЄС і інших сторін має висловити свою думку з приводу документа. По-друге, Рада ЄС повинна висловити одностайну згоду щодо прийняття угоди. І, нарешті, набуття чинності угоди – це її ратифікація усіма державами-членами ЄКПЛ [17]. Сподіватимемось, що вступ в силу Угоди про приєднання ЄС до ЄКПЛ не триватиме стільки ж, скільки вступ в силу Протоколу № 14. Адже, поки ЄС не приєднається до ЄКПЛ будуть розбіжності в стандартах прав людини як на європейському рівні (між європейськими установами), так і між ЄС і його державами-членами; установи ЄС не будуть під зовнішнім судовим наглядом, коли йдеться про права людини і фундаментальні свободи; узгодженість європейського правового захисту не буде повністю забезпечена, оскільки прецедентне право ЄСПЛ і Суду ЄС не будуть узгоджені повною мірою; громадяни ЄС не матимуть прямого доступу до ЄСПЛ, коли вони вважатимуть, що їхні основоположні права порушені установами ЄС; виконання рішень ЄСПЛ залишатиметься складним завданням у справах, пов'язаних з законодавством ЄС (Резолюція 1610(2008) Асамблеї РС).

Література

1. Власов А. Реалізація прав людини як принципу конституціоналізму в Європейському праві / А. Власова // Юридична Україна. – 2007. – №4. – С. 45–50.
2. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод [Електронний ресурс]: Верховна Рада України. – Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_004.
3. Муравйов В.І. Захист прав людини в Європейському Союзі / Віктор Іванович Муравйов / Право Європейського Союзу [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://pidruchniki.ws/1382032848579/pravo>.
4. Муравйов В. І. Міжнародна правосуб'єктність Євросоюзу / Віктор Іванович Муравйов / Право Європейського Союзу [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://pidruchniki.ws/1329030548585/pravo>.
5. Протокол № 3 о Статуте Суда Европейского Союза (Брюссель, 17 апреля 1957 года) (текст с изменениями и дополнениями от 13 декабря 2007 года) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: zakon4.rada.gov.ua/laws/show/994_618.
6. Статут Ради Європи (Лондон, 5 травня 1949 року) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/994_001.
7. Accession of EU to ECHR Draft Agreement (8 April, 2013): Finally Finalized [Електронний ресурс]: European Council, 2014. – Режим доступу: <http://echrblog.blogspot.com/2013/04/accession-of-eu-to-echr-draft-agreement.html>.
8. Charter of Fundamental Rights of the European Union [Електронний ресурс]: European Parliament. – Режим доступу: http://www.europarl.europa.eu/comparl/libe/elsj/charter/art11/default_en.htm.
9. Consolidated versions of the Treaty on European Union and the Treaty on the Functioning of the European Union and the Charter of Fundamental Rights of the European Union, Brussels, 12 November 2012 (OR.fr.) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: register.consilium.europa.eu/doc.
10. Declarations annexed to the Final Act of the intergovernmental conference which adopted the treaty of Lisbon, signed on 13 December 2007 // Official Journal of European Union 09.05.2008 [Електронний ресурс]: European Union. – Режим доступу: <http://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=OJ:C:2008:115:0335:0359:EN:PDF>.
11. Grainne De Burca After the EU Charter of Fundamental Rights: The Court of Justice as a Human Rights Adjudicator? [Електронний ресурс]: Social Science Electronic Publishing, Inc., 2013. – Режим доступу: http://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=2319175&rec=1&srcabs=2331497&alg=1&pos=1.
12. Jörg Polakiewicz EU Law and the ECHR: Will EU Accession to the European Convention on Human Rights Square the Circle? [Електронний ресурс]: Social Science Electronic Publishing, Inc., 2013. – Режим доступу: <http://echrblog.blogspot.com/2013/04/accession-of-eu-to-echr-draft-agreement.html>.
13. Fifth negotiation meeting between the CDDH Ad Hoc Negotiation group and the European Commission on the accession of the European Union to the European Convention on Human Rights. Final Report [Електронний ресурс]. – Режим доступу: coe.int/t/dghl/standardsetting/hrpolicy/accession/Meeting_reports/.
14. Kruger H. C. Reflections Concerning Accession of the European Communities to the European Convention on Human Rights / Hans Christian Kruger // 21 Penn St. Int'l. – Rev. 89. – P. 89–99.
15. Milestone reached in negotiations on accession of EU to the European Convention on Human Rights [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://hub.coe.int/en/web/coe-portal/press/>.
16. Opinion 2/94 on Accession of the Community to the European Human Rights Convention // Official Journal of the European Union 28.3.1996 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://eur-lex.europa.eu/>.
17. Paul P. Craig EU Accession to the ECHR: Competence, Procedure and Substance [Електронний ресурс]:. – Режим доступу: papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=2354975&rec=1&srcabs=2331497&alg=1&pos=3.
18. Treaty of Lisbon amending the Treaty on European Union and the Treaty establishing the European Community, signed at Lisbon, 13 December 2007 [Електронний ресурс]: – European Union, 1998–2014. – Режим доступу: <http://eur-lex.europa.eu/JOHtml.do?uri=OJ:C:2007:306:SOM:EN:HTML>.
19. Treaty of Amsterdam amending the treaty on European Union, and the treaty establishing the European Communities and certain related acts // Official Journal of European Communities 10.11.1997 [Електронний ресурс]: European Union, 1998–2014. – Режим доступу: <http://eur-lex.europa.eu/en/treaties/dat/>.

Стаття надійшла до редакції 5.05.2014 р.